

„mert leegyszerűsítene a kérdést az, aki csak Szálasival vagy a Marányi-féle gazemberekkel kísérelné megmagyarázni az eseményeket. Meg tudta volna-e Radnóti egyetlen személyben jelölni azt a gazembert, akinek sorsát köszönheti?”

Köszegi Ábel könyve már azzal is sokat tesz, hogy végre egy összefüggő, a lehetőség teljes kronológiát ad Radnóti utolsó hónapjairól, szinte minden információt kritikailag-filológiailag megszűrve, összegyűjtve. Nagyobb érdeme azonban könyvének, hogy a Radnóti-költészetet ihlető kort tudja félelmetes erővel megidézni.

Köszegi Ábel nem úgy akar az utolsó Radnóti-versekhez közelíteni, hogy e versek képi- és motívumvilágának és a tényleges valóságnak a megfeleléseit nyomozza, hiszen „a tárgyi valóság nem tartalma az utolsó verseknek, csupán eszköze”, hanem úgy, hogy a valóságelemekből rekonstruálja az egykori valóság egy szeletét, amelyen keresztül felvillan előttünk az a kor, amely a versekben oly sokrétűen, legmélyebb összefüggéseiben tárul fel. Ezzel az alkotómódszerrel a szerző olyan művet teremtett, mely a művészet és a nem művészet határvonalán helyezhető el. A magyar irodalom múltjában vannak erre példák: a krónikás énekek. A hajszál, ami elválasztja ezeket a műveket a műalkotásoktól, a — jobb szó híján — tudományos igény, az „úgy írassak, mint volt” becsülendő valóságtisztelete. (*Szépírodalmi*, 1972.)

PETE GYÖRGY

Lukács György: Történelem és osztálytudat

Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című kötete csaknem egy fél évszázaddal ezelőtt, 1923-ban jelent meg először, a benne összegyűjtött tanulmányok 1918 és 1922 között keletkeztek, a könyv ennek ellenére nemcsak a húszas években volt népszerű és nagy hatású, hanem jelenleg is Lukács legismertebb és legolvasottabb művei közé tartozik, amit egyrészt az mutat, hogy mind németül, mind különböző nyelvű fordításokban — köztük végre magyarul is — többféle kiadásban újra napvilágot látott a közelmúltban, másrészt elevenen ható voltáról tanúskodik az is, hogy sok jobbra tolódott marxista, illetve balra tolódott polgári gondolkodó támaszkodik napjainkban is több fontos megállapítására. A polgári teoretikusok számára pedig csaknem mindig ez az egyetlen könyv jelentette a marxista Lukácsot. Joggal merül fel tehát egy egész sereg kérdés: Mi volt a mű népszerűségének oka régen, és mi teszi azzá ma? Mi képezi tényleges és mi sugallja vélt értékeit? Milyen hely illeti meg ezt a munkát szerzője életművében, illetve századunk marxizmusának történetében?

Az e kérdésekre adandó válaszok kialakítását, sőt az egész *Történelem és osztálytudat* értékelését nagymértékben megkönnyíti Lukácsnak a németül kiadásra kerülő összegyűjtött művek megfelelő kötetéhez írt előszavának néhány mondata: „Az e kötetben foglalt írások a marxizmus elsajátításának tulajdonképpeni tanulói útjait jelzik fejlődésében. Amikor most e kötetben összegyűjtve kiadom e korszak (1918—1930) legfontosabb dokumentumait, mindenekelőtt ezt a kísérletjellegüket akarom hangsúlyozni, és semmiképpen sem kívánok nekik időszertűséget tulajdonítani az igazi marxizmusért folyó mai küzdelemben. Manapság ugyanis, amikor ropant bizonytalanság uralkodik abban a kérdésben, hogy mit kell a marxizmus lényegi, maradandó tartalmának, megmaradó módszerének tekinteni, az intellektuális tisztesség megköveteli ezt a világos különbségtételt. Másfelől viszont a marxizmus helyes megragadására tett kísérleteknek, ha kellően kritikai viszonyt alakítunk ki hozzájuk, ma is lehet bizonyos dokumentáris jelentőségük. Az itt összegyűjtött írá-

sok ilyenképpen nemcsak az én személyes fejlődésem szellemi lépcsőfokait világítják meg, hanem egyben felmutatják az általános útnak olyan állomásait, amelyeknek, kellő kritikai távlatból tekintve, alkalmasint némi jelentőséget lehet tulajdonítani a mai helyzet megértésére és az abból való továbbhaladás szempontjából is.” Mivel a *Történelem és osztálytudat* körülbelül olyan helyet foglal el Lukács életművében, mint Marxéban a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, ezért értékelésénél egyaránt figyelembe kell venni az életművön belüli átmeneti voltát, illetve önmagában nézve és keletkezési korszakába helyezve kétarcú jellegét.

A *Történelem és osztálytudat* a polgári gondolkodóból marxista gondolkodóvá váló Lukács Janus-arcú alkotása, amelyben a még le nem küzdött hegelianizmus éppúgy jelen van, mint a csak részben elsajátított, a leninizmus gyakorlatiságának és konkrétságának fokán ekkor még nem ismert marxizmus. A polgári társadalom „kiteljesedett bűnösség”-ét az első világháború során a maga mélységéig felismerő és a megoldást a kommunista mozgalomban, majd a proletárforradalomban kereső Lukács, noha szakított már a társadalom kultúrfilozófiai jellegű tipikusan polgári megközelítésével, elméletileg — kissé elmaradva gyakorlati magatartásától — még inkább csak „marxizáló” álláspontot foglalt el, távról sem volt érett marxista. A könyvében felvetett minden lényeges probléma elemzésénél megmutatkozik ennek a még ki nem forrott marxizmusnak mind a maga zavaró polgári árnyéka, mind pedig a gyakorlat bonyolultságához viszonyítottan leegyszerűsítő témamegközelítése.

A kötetben közreadott tanulmányokat az a nagyon is téves és a marxizmustól távol álló koncepcionális felfogás fogja — terjedelmüktől és kidolgozottságuk mértékétől eléggé függetlenül — viszonylag szoros egységbe, amely szerint „a természet társadalmi kategória”, nincsenek univerzális léttörvények, ezért „csakis a társadalomnak és a benne élő embereknek a megismerése releváns filozófiailag”. Ezen az alapon a dialektikát, amelynek analízisét a könyv alcíme ígéri („Tanulmányok a marxista dialektikáról”), következetesen gondolkodva csakis társadalmi megnyilvánulásnak lehet tekinteni. Teljesen kívül marad így a vizsgálatok körén a „természet dialektikája”, sőt maga a társadalom dialektikája is leszűkül a „tőle dialektikájá”-vá. Ezekből következően szenved torzulást a marxizmus nagyon lényeges kategóriája, a gyakorlat, ezen belül az objektum-szubjektum viszony értelmezése, a jelenkori történelem szubjektumának értékelése és a proletariátus osztálytudata eredetének megítélése. Ilyenformán az a gondolat uralhatja így vagy úgy a tanulmányok mind-egyikét, ami az egész hegeli filozófia központi gondolata: az objektum és a szubjektum lényegi azonossága. Ami azonban az idealista hegeli filozófia kereteit nem feszíti szét (de annál inkább kérdésessé teszi az egész koncepciót), az szembetűnő ellentmondások egész sorához vezet a marxista igényű Lukácsnál akkor, amikor a munkásosztályt teszi meg egy történelmi korszak objektumának és szubjektumának is. Mert ha „a forradalom (és ezzel együtt az egész emberiség) sorsa a proletariátus ideológiai érettségétől, osztálytudatától függ”, azonban ez az osztály „a társadalmi történés tiszta, merő objektumaként jelenik meg”, akkor a tőkés társadalom megismerésének, illetve a proletariátus önismeretének azonosnak kell lennie, márpedig így csak két összefüggő elméleti folyamat szubjektuma azonos lényegileg, nem pedig egy gyakorlati folyamat objektuma és szubjektuma. A válságot forradalmi módon megoldó átalakulás szubjektuma — ezt Lukács is látja — a proletariátus, de ez a szervezett osztály — s ezt ugyancsak kimondja Lukács — „csak annyiban valósítja meg magát, amennyiben önmagát megszünteti, amennyiben osztályharca végigharcolása útján létrehozza az osztály nélküli társadalmat”. — A szubjektum (a proletariátus) és az objektum (a társadalmi struktúra) kezdetben deklarált azonossága azonnal eltűnik, mihelyt a gyakorlatot konkrétan tükröző tárgyalásmódra kerül sor; ilyenkor Lukács közelebb áll az érett Leninhez, mint — gondolkodásbeli és terminológiai hasonlóságok ellenére — a még hegelianus fiatal Marxhoz.

Az objektum-szubjektum viszony két eleme egyikének, az objektumnak nem kis mértékben helytelen felfogása szinte kikerülhetetlenül a másik elem, a szubjektum túlbecsüléséhez vezetett. A szubjektum túlértékelése aktivitásának fokozott

hangsúlyozásában fejeződik ki. Az ilyenformán kialakított szubjektum fogalom alapján minden társadalmilag jelentős tettek nagyon energikusnak kell lennie, így fogalmazódik meg részben követelményként, részben illúzióként a munkásmozgalomnak a korabeli válságból egy közeli világforradalomba torkolló fellendülésének gondolata. De a gyakorlat egyéb formáinak megítélésénél is kísért ez az aktivista jellegű türelmetlenség, hiszen ennek következtében minősül a tudományos kísérlet a termeléssel szemben kontemplációnak, és ennek megfelelően kap kritikát Engels, aki a kísérlet végzését is gyakorlati tevékenységnek tekintette.

A túlzottan szűkre szabott gyakorlat fogalom — az ontológiai problémák arányainak eltorzításával összefüggésben — deformáló módon hat a *módszer* értelmezésére is. Az e tekintetben előtérben álló igen pozitív törekvés, vagyis harc a tudományos szinten pozitivista-szcientista, politikai szinten szociáldemokrata-oppportunista empirizmus és evolucionista historizmus ellen, nyilván valamilyen anti-empirista módszerben kereshette támaszát, ez a fakticitáson túllendíteni hivatott módszer azonban nem egészen a marxizmus dialektikája, hanem annak a klasszikus német filozófia racionalizmusával átítatott változata. Ez a módszer — az elméleti tisztázatlanságok következtében — eléggé dialektikus, de nem eléggé materialista. Jól mutatja ezt az az expozíció, amelyben a módszer lényegét nagyon félreérthetetlenül így fogalmazza meg Lukács: „Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól... A tudományban a totalitás kategóriájának uralkodó jellege a forradalmi elv hordozója.” Az ilyen típusú megállapításokból épp azzal marad ki a materializmus, hogy nem kap hangsúlyt a gazdaságnak az az elsődlegessége, amelynek révén a társadalmi egész át fogja, homályban marad az, hogy a gazdaság elsődlegessége ebben az átfogó, szintetizáló hatásban van. Ebben az értelmezésben a dialektika ontológiailag ugyan több, mint tények összessége, de módszertani szempontból nem több, mint tények rendszerének feltárása, mert nem a tényrendszerek gyökerének, együvé tartozásuk alapjának megmutatása. A totalitás elve így nem válik a materialista monizmus elvévé. A totalitás nézőpontját minden további megszorítás nélkül alkalmazó módszer jelentős eredmények eléréséhez segíthet a polgári szociológia és történetfilozófia kritikája terén, de lényeges társadalmi problémák marxista megoldásához nem feltétlenül elegendő.

A módszer gyengeségei miatt lehet csak félig megoldott a kötet egyik központi-nak számító — és még ma is igen aktuális — problémája: a kapitalizmusban végbe-menő eldologiasodás mibenlétének elemzése. Az a fogalmi-terminológiai egyoldalúság, hogy az elidegenedés mellett csak az eldologiasodást különbözteti meg, de nem lát határozott különbséget az eldologiasodás és az eltárgyasulás (objektívalódás) között, azt a mélyebb problémát rejti, hogy a gazdaság behatóbb elemzése híján nem tartja fontosnak megkülönböztetni a termelés általános sajátosságát annak kapitalizmusbeli különös vonásától, vagyis nem emeli ki, hogy az eltárgyasulás szűkségszerű mozzanata minden termelésnek mint használati érték létrehozásának, ez azonban a cserére termelő kapitalizmusban úgy módosul, hogy az eltárgyasuló áru egyben dologgá is válik, mert létrehozója számára nem használati érték, hanem elsősorban olyan dolog, amely mint cseréérték lényeges. Hegelhez képest természetesen előrelép Lukács, aki az eldologiasodás és elidegenedés szintjei szerint differenciál, mert Hegel csupán az elidegenedést tartja a lényeges, ellentétesbe átcsapó minőségi átalakulás egyedüli formájának. Ahol a hegeli álláspontnak minimális túlhaladása is elegendő, vagyis ahol az eltárgyasulás és eldologiasodás megkülönböztetésének nincs döntő szerepe, ott igen lényeges tételek hangsúlyozására vállalkozik Lukács. Ilyen például az a gondolat, hogy a történelmi materializmusnak a kapitalizmusban, annak struktúrájából következően kellett szükségszerűen kialakulnia: „Gyakran — és bizonyos joggal — hangsúlyozták már, hogy a hegeli *Logika* híres fejezete, mely a létet, a nemlétet és az átalakulást tárgyalja, magában foglalja a hegeli filozófia egészét. Talán ugyanilyen joggal el lehetne mondani azt is, hogy az áru fétisjellegéről szóló fejezet az egész történelmi materializmust, a proletariátus

egész önismeretét, mint a tőkés társadalom megismerését (és a korábbi társadalma-két, mint a kapitalizmushoz vezető útét) magában rejti." És ezzel összefüggésben nagyon fontos az a megállapítás is, amely a történelmi materializmus materialista történetfelfogására vonatkozik: „És a történelem éppen abban áll, hogy minden fixálás látszattá süllyed; a történelem éppen azon tárgyiségformák szüntelen átalakulásának története, amelyek az ember létezését alkotják." Amennyiben ezek a mindig továbbfejlesztett tárgyiségformák objektívalódott emberi tevékenységek, és hozzájuk számítjuk az aktivitása alapján már hangsúlyozottan kiemelt embert, akkor a fenti megállapítás a társadalom történetiségének nagyon frappáns kifejezése.

A *Történelem és osztálytudat* értékéről csak akkor alkothatunk reális képet, ha — itt csak nagyon vázlatosan ismertetett — *kétarcúsága* mellett ezzel szorosan összefüggő másik jellegzetességét, szerzője eszmei fejlődésében elfoglalt *átmeneti* helyét is figyelembe vesszük. Ezt illetően is nagyon megszívlelendő az öregkori önértékelés néhány mondata: „A zavarosság azonban nem mindig káosz. Vannak tendenciái, melyek a belső ellentmondásokat olykor időlegesen erősíthetik ugyan, de végső fokon mégis az ellentmondások kielérlő tisztázása irányában hatnak. Így az etika a gyakorlat, a tett és ezzel a politika felé hajtott. A politika pedig a gazdaságtan felé, ami elméleti elmélyüléshez, tehát végső fokon a marxizmus filozófiájához vezetett. Természetesen tendenciákról van szó, amelyek csak lassan és egyenlőtlenül szoktak kibontakozni.”

Ebben a munkájában a már marxista igényű társadalomfilozófusként fellépő Lukács elsősorban nem az idealizmus jegyében megtett útjának fontosabb eredményeit összegezte (ilyen funkciója inkább a kétszer is kiadott *A regény elméletének* van), hanem korábbi nézeteinek túlhaladását kísérte meg a marxizmus gyökeresen más elméleti alapján (mint előjátékként a *Taktika és etikában*), ez a vállalkozása azonban a *kérdésfelvetésekben* hozott igazán figyelemre méltó eredményeket, sokkal kevésbé a megoldások terén. A tanulmánykötet tehát elsősorban *előkészít*, nem pedig lezár; és főként azokat a nagy problémákat exponálja, amelyek sokoldalú kidolgozására csak hosszú — objektív és szubjektív indítékú — kitérő után kerülhetett sor az öregkori szintézisekben. A személyi kultusz okozta torzulásokból, illetve a közben végzett sokirányú filozófiatörténeti tanulmányokból olyan tanulságokat vont le Lukács, amelyek hatására magukat a kérdésfelvetéseket is átformálta, azért tudott a megoldásokban is alapvetően mást adni. A legtöbb általános filozófiai problémának hosszú időn át csak esztétikai (esetleg csak esztétikatörténeti) változatához szólt hozzá, ami gyakorlati irodalomkritikusi tevékenységével eléggé szoros összhangban állt; általános társadalomfilozófusként fellépni egyébként is lehetetlen lett volna az e téren abszolút tekintélyként uralkodó Sztálin és Zsdánov mellett a Lenin által is kritizált és a „Blum tézisek” megírásában közismerten vétkes Lukácsnak. Direkt módon és szintetizáló igénnyel csak néhány évvel halála előtt nyúlt ismét a *Történelem és osztálytudatban* tárgyalt problémákhoz *A társadalmi lét ontológiájához* című munkájában, sőt ebben nem csak azt dolgozta fel tökéletesebben, ami ott félig megoldott, hanem megírta azt is, ami onnan a még le nem tisztult marxista szemlélet következtében *kimaradt*. A legalapvetőbb kategóriák egy részének — mint az objektum-szubjektum viszony, a totalitás, az ember integritása stb. — tárgyalására már valamivel előbb is sor került Lukács „Tőkés”-jének, a három részre tervezett, de csak az első kötettel bezárólag elkészült *Az esztétikum sajátosságában*. (Félbe-maradt esztétikai szintézisést és a teljes egészében még nem publikált ontológiát, valamint a többi írásában szétszórtan található társadalomfilozófiai megállapításait még elég sokan nem akceptálták, nem kis mértékben ez idézi azt a látszatot, amely szerint a nem kifejezetten irodalomtörténész és esztéta, hanem a szó szoros értelmében filozófus, mégpedig marxista filozófus Lukács egyedül a *Történelem és osztálytudatban* hallatta hangját.)

Aki a tanulmánykötet hibáiból levonható tanulságokat mindenképpen jobban le-szűrte, az maga a szerző volt. Munkájának kétértelműségeit egyáltalán nem ő tartotta életben évtizedeken át, hanem néhány, a marxizmus dogmatizmusától ily mó-

don elszigetelődni akaró gondolkodó. A mű nagyon különböző értékű hatásai elevenen élnek még ma is. Például az a határozottság, amellyel Della Volpe (*A történelmi dialektika kulcsa*) vagy Sartre (*A dialektikus ész kritikája*) historizálni igyekeznek a dialektikát, illetve Kosik (*A konkrét dialektikája*) mindenk fölé emeli a társadalomfilozófiában a totalitás elvét, Lukácsnak ebből a munkájából is táplálkozik. Az elidegenedésről szóló fejtegetéseinek nagyrészt a neofreudizmus hatása alatt álló pszichológusok és szociológusok (E. Fromm, H. Marcuse) írásai adtak némi aktualitást, mielőtt a marxizmus újra napirendre tűzte e fontos kategória vizsgálatát. A mű néhány pozitív gondolatát azonban senki sem tartotta fenn a marxizmus társadalomelméletében (például azt a fiatal Marxnál is megtalálható hegeli eredetű gondolatot, hogy az ember a történelemben állandóan újra-objektíválja önmagát), ezeknek most kell megadni a fontosságuknak megfelelő hangsúlyt.

A Történelem és osztálytudat ma már elsősorban dokumentum — különösen a vele többé-kevésbé egyidőben írt tanulmányok kíséretében publikálva —, de tanulni mégsem csak tévedéseiből, illetve a vitatható megállapításaira épülő problematikus interpretációkból lehet, hanem azokból a jól kimondott részgazságokból is, amelyek Marx elméletének szuggesztív hatására fogalmazódtak meg évtizedekkel ezelőtt egy pályája új szakaszán éppen akkor induló és csak később biztos ítéletű marxista filozófus eszmevilágában.

KAPOSI MÁRTON

Rákos Péter: Tények és kérdőjelek

A pozsonyi Madách Kiadó könyvei néhány év óta ott sorakoznak könyvesboltjaink polcain, sőt többé-kevésbé rendszeresen tájékoztatást is kapunk róluk a magyarországi napi és irodalmi sajtóban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szlovákiai magyar kiadványok megtalálják a magyarországi olvasóhoz vezető utat. Az ottani viszonyokat nem ismerő, de tájékozódni kívánó érdeklődő értesül ugyan arról, hogy milyen új regények, versek vagy elbeszélések jelentek meg, a recenzensek, kritikusok azonban a legtöbbször ádóság maradnak az érdemi bírálattal, nem „mérik hozzá” ezeket az alkotásokat az egyetemes magyar irodalom szintjéhez. A protokollismeretek nem differenciálnak értékek, a gondolatok vagy az esztétikum minősége szerint, így előfordul, hogy kevésbé súlyos művek ujjongást váltanak ki, figyelemre érdemes alkotások pedig méltatás nélkül maradnak.

A Madách Kiadó múlt évi terméséből nézetünk szerint két mű — egyik sem szépirodalmi jellegű — érdemel fokozott figyelmet, ébreszthet termékeny gondolatokat a magyarországi olvasóban. Az egyik *Tözsér Árpád* kötete: *Az irodalom valósága*, melyben összegyűjtött esszéit, kritikáit és cikkeit adta közre. Könyvének legfontosabb, nálunk is rendkívül időszerű tanulsága a kelet-európai irodalmak közös vonásainak hangsúlyozása. A másik könyv, amelyről most szeretnénk részletesebben szólni, *Rákos Péter*nek a tollából született. *Rákos Péter*, a prágai egyetem Magyar Tanszékének docense, irodalmi tanulmányait jelentette meg. Más kérdésekkel foglalkozik a két szerző, más módon is közelítik meg tárgyukat — lévén *Tözsér* elsősorban költő, *Rákos* pedig az irodalomelmélet kutatója —, mégis összekapcsolja őket a látókör tágassága, az európaiság—magyarság—szlovákiaiság egybetartozásának tudása, amit nemcsak frázisokban hirdetnek, hanem gondolkodásuk alaptételévé tettek.

Tűnődés az irodalmon — ezt írta Rákos Péter alcímként tanulmányai elé. Miután behajtottuk könyvének fedelét, úgy éreztük: jobban találna a Problémák von-